

ROLUL INSTITUȚIILOR RELIGIOASE ÎN DEZVOLTAREA ȘI CONSOLIDAREA VOIEVODATULUI TRANSILVANIEI

IOAN-AUREL POP

E-mail: i_a_pop@yahoo.com

Centrul de Studii Transilvane/
Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

Cuvinte-cheie: voievodatul Transilvaniei, episcopia Transilvaniei, ierarhie ecleziastică, ortodoxie, catolicism

Abstract: *The role of the religious institutions in the development and consolidation of the voivodeship of Transylvania.* The formation of the ecclesiastical hierarchy, both of the Catholic and the Orthodox Churches, had significant consequences for the development of the voivodeship of Transylvania. The political, administrative, juridical (by the functions of *Notarial Churches and Convents*), economic and cultural role of the Catholic Church was equally assumed by the institutions of the Orthodox Church in Transylvania, except for the participation of the ecclesiastic hierarchy at the political life of the voivodeship and of the Kingdom of Hungary, and, as well, to the administration of the feudal domains. The impact of religious institutions in the development and consolidation of medieval Transylvania is undoubted, in an age when every aspect of daily existence was under the Christian ideal of life preached by the Church, following the biblical example of family life. Whereas the Catholic hierarchy in Transylvania was involved in economic activities, being among the first owners of land and serfs, the Orthodox hierarchy, the representative of the population deprived by the kings of Hungary, for confessional reasons, of the right to participate at the political life of Transylvania, gradually became the spiritual and political leader of the Orthodox community, tacitly acknowledged by the central and local institutions of the voivodeship.

Mărturiile vieții creștine și ale existenței unor instituții religioase creștine pe teritoriul Transilvaniei¹ și în vecinătatea sa sunt mult mai vechi decât

---

¹ Pentru o imagine de ansamblu a perioadei medievale, a se vedea cea mai recentă sinteză de istoria Transilvaniei: *Istoria Transilvaniei*, vol. I, (*până la 1541*), coord.: I.-A. Pop, Th. Năgler, Cluj-Napoca, 2003, 373 pp.+Anexe; *Istoria Transilvaniei*, vol. II, (*de la 1541 până la 1711*), coord.: I.-A. Pop, Th. Năgler, Magyari A., Cluj-Napoca, 2005, 448 pp.; *Istoria Transilvaniei*, vol. III, (*de la 1711 până la 1718*), coord.: I.-A. Pop, Th. Năgler, Magyari A., Cluj-Napoca, 2008, 723 pp.+Anexe.

perioada de organizare propriu-zisă a voievodatului încadrat în Regatul Ungariei. Indiciile despre prezența bisericii de rit bizantin, cu precădere în părțile răsăritene ale Regatului Ungariei, sunt relativ timpurii și ele sporesc pe măsură ce se înaintează în timp. Știri certe, de la Constantin Porfirogenetul, despre organizarea superioară a bisericii bizantine² pe teritoriul Ungariei, în legătură cu Patriarhia de la Constantinopol, se cunosc din secolul al X-lea (953), când un conducător din *Tourkia* (=teritoriul locuit de unguri, situat la vest de Munții Apuseni), numit Gylas, s-a creștinat în orașul imperial și a adus cu el un episcop numit Hierotheos, cu titlul de „episcop al Tourkiei”³.

În secolul al XI-lea, funcționa deja „Mitropolia Tourkiei” (=Ungaria), cu sediul probabil la Kalocsa⁴, devenită ulterior a doua arhiepiscopie catolică a Ungariei, cu autoritate asupra jumătății de răsărit a țării. Pentru a realiza adevăratele dimensiuni ale credinței și bisericii răsăritene pe teritoriul Ungariei medievale timpurii, este de ajuns să rememorăm legăturile politice și de rudenie ale unor regi arpadieni cu Bizanțul, tendințele unora de a deveni chiar împărați la Constantinopol, suitele bizantine ale unora dintre regine, ctitorirea de biserici și mănăstiri de rit bizantin în întreaga Ungarie etc. S-a estimat deja de mult timp că, până la marea invazie tătaro-mongolă (1241), fuseseră fondate în Regatul ungar circa 600 de mănăstiri „grecești”⁵. Pentru aceeași perioadă (circa 1000-1241), sunt atestate 170-180 de așezăminte monahale de rit latin, dintre care doar 11 au documentul de fondare păstrat⁶. Cu alte cuvinte, admitând că toate aceste mănăstiri funcționau spre jumătatea secolului al XIII-lea – ceea ce nu corespunde realității, dar nu deformează raționamentul făcut – raportul este de peste trei la unu, adică de circa trei mănăstiri bizantine la una latină. Altfel spus, în Ungaria secolelor XI-XIII, sunt atestate de peste trei ori mai multe mănăstiri

² Denumirile de biserică ortodoxă și biserică catolică s-au fixat relativ târziu în sensul lor actual, de aceea, pentru Evul Mediu propriu-zis, preferăm nume ca biserica occidentală și cea orientală, biserica latină și cea bizantină, biserica romană și cea constantinopolitană etc. Totuși, uneori, inclusiv pentru evitarea repetițiilor și a confuziilor, precum și datorită impunerii prin cutumă a denumirilor clasice, am folosit și noi numele de biserică catolică și biserică ortodoxă.

³ Al. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p. 132-134; teritoriul stăpânit de acest Gylas, botezat la 953, cuprindea probabil nord-vestul Banatului, Câmpia Aradului și comitatele actuale Csongrád și Békés din Ungaria.

⁴ Gy. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapesta, 1970, p. 102-119, p. 141-143; N. Oikonomides, *A propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: le métropolitain de Turquie*, RESEE, IX, nr. 3, 1971, p. 527-533; I. Baán, *The Metropolitanate of Tourkia: the Organization of the Byzantine Church in Hungary in the Middle Ages*, în *Byzanz und Östmitteleuropa, 950-1453*, Wiesbaden, 1999, p. 45-53.

⁵ Gy. Moravcsik, *op. cit.*, p. 114.

⁶ E. Fügedi, *Gli ordini religiosi nel Medioevo*, în *Storia religiosa dell'Ungheria*, vol. editat de A. Caprioli și L. Vaccaro, Milano, 1992, p. 103-104.

„grecești” (peste 75 %) decât „latine” (sub 25 %). Chiar dacă sursele emise și păstrate sunt mai puține, există indicii clare că cele mai multe astfel de lăcașuri de cult „grecești” se aflau în estul Ungariei, în stânga Tisei, în Transilvania și în regiunile vecine. În aceste zone erau situate, de altminteri, acele comunități etnice, de români, ruteni, sârbi și bulgari, care în tot Evul Mediu ungar au fost de confesiune răsăriteană. Amploarea credinței bizantine în Ungaria medievală sau, mai exact, dimensiunea credinței latine este dată și de alte izvoare, inclusiv de o apreciere a istoricului umanist Antonio Bonfini, care trebuie, firește, luată *cum grano salis*, dar care vine în continuarea estimărilor mai vechi. Acest Bonfini, secretarul regelui Matia Corvin, spune că la finele domniei lui Ludovic I cel Mare (adică în jurul anilor 1380), după un efort fără precedent de impunere a catolicismului în întreg regatul și în vecinătate, „în acord cu opinia tuturor, credința în Ungaria era atât de mult lătită și până într-atâta sporită, încât mai mult de a treia parte a țării era pătrunsă de obiceiul cel sfânt”⁷.

Firește, odată cu formarea voievodatului, s-au organizat instituțiile religioase latine, în frunte cu episcopia Transilvaniei, cu sediul la Alba Iulia. Structurată treptat, între secolele XI-XIII, episcopia a avut un rol mai puțin important în perioada sa de început. Dar fixarea sediului definitiv la Alba Iulia (după ce episcopii rezidaseră probabil în nord, în regiunea Clujului, poate chiar în Cluj și în zona Florești-Gilău), constituirea domeniului episcopiei (reechilibrat spre sud, după ce primele donații fuseseră plasate exclusiv în nord), formarea capitlului (*Capitulum Ecclesie Transilvane*) etc. au determinat creșterea prestigiului bisericii și a rolului episcopilor în viața social-politică. Unii dintre episcopi, mai ales în secolele XIV și XV, au fost personalități de excepție, cu puteri extraordinare, uneori mai mari decât cele ale voievozilor. Teritoriul de competență al episcopiei era mai larg decât acela al voievodatului, având o prelungire spre nord-vest, în Crasna, Sătmar și Ugocea, precum și în regiunea secuilor. Subdiviziunile episcopiei – arhidiaconatele – corespundeau în linii mari comitatelor și scaunelor secuiești. Pentru sași era de mare importanță prepozitura lor „liberă regească”, organizată oficial la finele secolului al XII-lea (1191), supusă direct Sfântului Scaun, prin mijlocirea arhiepiscopiei de Strigoniu (Esztergom). Prepozitura era împărțită în mai multe capitluri (numite apoi și decanate). Acele capitluri, în care nu era în vigoare „dreptul sibian”, erau subordonate deopotrivă prepoziturii și episcopiei Transilvaniei. Ca urmare a acestor interferențe și a situației de excepție a sașilor (dobândite prin privilegiul *Andreanum* și prin altele), au izbucnit neînțelegeri de durată între episcopia de la

⁷ A. Bonfini, *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia* (decadis II, liber X), Basileae, 1568, p. 377; I.-A. Pop, *The Religious Situation of the Hungarian Kingdom in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, în *Religious Quest and National Identity in the Balkans*, vol. editat de C. Hawkesworth, M. Heppell, H. Norris, Houndmills (UK)–New York, 2001, p. 85-86.

Alba Iulia și prepozitura de la Sibiu, unele cu tentă violentă, armată. Aceste conflicte s-au prelungit până la Reformă și au subliniat mereu particularismul sașilor în cadrul Transilvaniei. Biserica Transilvaniei, cu sediul la Alba Iulia, avea puternice legături cu episcopiile vecine de Cenad și de Oradea, întemeiate și consolidate în secolele XI-XII, cu Episcopia Cumanilor, formată în 1227, în regiunile extracarpatică (dar cu autoritate extinsă și în sud-estul Transilvaniei), continuată apoi cu Episcopia Milcoviei, cu episcopiile catolice de la Baia, Siret, Argeș, Severin, care funcționau în cadrul voievodatelor bizantine (ortodoxe) ale Moldovei și Țării Românești.

Un rol marcant în societate au avut mănăstirile. Viața monahală catolică s-a extins dinspre vest spre est, prin benedictini, cu o mănăstire importantă la Cluj-Mănăstur, premonstratensi, localizați în așezământul din Dealul Orăzii, cistercienii, la Igrîș și Cârța, dominicanii, în mai multe orașe, și, în fine, franciscanii, foarte activi în secolele XIV și XV. Abațiile catolice au coexistat cu cele ortodoxe, organizate după regula Sf. Vasile în toată Transilvania, din țara Făgărașului până în valea Rodnei și din regiunea Hațegului și a Hunedoarei până în Sătmar și Maramureș.

Instituțiile religioase creștine din Transilvania, indiferent de confesiune, au avut un rol esențial în viața comunităților în cadrul cărora funcționau. Rolul principal a fost cel spiritual, fiindcă viața omului medieval este imposibil de imaginat în afara credinței și a bisericii și fiindcă atașamentul omului medieval față de biserică era nețărmurit. Botezul, cununia, înmormântarea, cuminecătura, mărturisirea, participarea la serviciile religioase curente etc. – departe de a fi doar ceremonii – erau trăiri profunde de comuniune cu Dumnezeu, ele reprezentând esența vieții pământene efemere, în vederea pregătirii trecerii spre viața veșnică.

Dar confesiunile și bisericile lor au avut și rol politic, prelații-ierarhii, arhidiaconii-protopopii, prepoziții, abații, egumenii, preoții, călugării având adesea și rosturi de conducere în societate. Episcopii catolici ai Transilvaniei erau uneori la fel de puternici ca și voievozii, prin puterea lor spirituală, economică și prin prestigiul de care se bucurau. Ei făceau parte – cei mai mulți – din familii nobiliare și aristocratice, fiind efectiv nobili și stând alături de magnați și baroni. Așa a fost episcopul Petru Monoszló, la cumpăna secolelor XIII și XIV (1270-1307). Episcopul Goblin (*Gobellinus*), de origine săsească, era unul dintre cei mai mari proprietari de pământ din țară spre finele secolului al XIV-lea. Episcopul Gheorghe Lepes a avut rol important în evenimentele de la 1437-1438, când s-a implicat profund în viața socială și în mersul tumultului țărănesc. Transilvăneanul de origine română Filip More, episcop de Pécs (*Quinque Ecclesiae*), a fost primul umanist dintre români. El a fost un fin diplomat (trimis adesea la Veneția) și om politic; a îmbrăcat, după obicei, haina militară și a plătit cu viața pentru apărarea Regatului Ungar la Mohács, în 1526. Alt transilvănean român, Nicolaus Olahus, a ajuns în secolul al XVI-lea

arhiepiscop primat al Ungariei și regent al Ungariei habsburgice. În biserica catolică, liderii religioși aveau și rol militar, luptând cu propriile banderii în campanii. De multe ori, apărarea Transilvaniei a depins de implicarea sau neimplicarea bisericii. Și în tradiția ortodoxă românească, biserica avea și putere politică, fără să se implice însă în mod direct sub aspect militar (oamenii bisericii nu puteau lupta efectiv cu armele). Chiar denumirea populară de „vlădică”, pentru episcop sau ierarh, provine dintr-un termen slav care semnifică „putere”. În Transilvania, unde de la un timp românii nu au mai fost recunoscuți ca stare sau grup privilegiat (adică nu au fost o „națiune”) și, prin urmare, nu au mai avut o elită oficială social-politică în numele comunității lor, biserica a suplinit acest rol prin slujitorii săi. Astfel, capii religioși erau recunoscuți tacit și drept conducători politici.

Rolul social-economic al bisericii în societate se vede nu doar din calitatea de mare proprietar de pământ pe care au avut-o episcopiile și mănăstirile, ci și prin implicarea majoră a unora dintre membrii ei în regimul proprietății funciare generale. La un moment dat, episcopia de la Alba Iulia și abația benedictină de la Cluj-Mănăstur se numărau printre cei mai importanți stăpâni de posesiuni (pământuri și sate) din țară, intrând chiar în rivalitate și într-un îndelungat conflict judiciar, cu destule episoade armate sângeroase. Prin două dintre instituțiile sale, numite generic locuri de adevărire – capitlurile și conventurile – biserica catolică exercita controlul asupra regimului general al proprietății. Capitlul din Alba Iulia (de pe lângă episcopie) și Conventul mănăstirii Sf. Fecioare Maria din Cluj-Mănăstur (dar și instituțiile analoge din vecinătate – capitlurile din Cenad, Arad, Oradea și conventurile din Dealul Orăzii și Lelez) au controlat secole la rând întreg patrimoniul funciar al țării, jucând rolul notariatelor din epoca modernă. Orice donație de moșie din partea suveranului sau a unui demnitar, era urmată de o poruncă (de la rege) sau cerere (de la voievod) către un loc de adevărire, care trebuia să procedeze printr-un om al său și un laic la „punerea în stăpânire”. Abia după ce se efectua acest ritual (care putea să fie lung și anevoios, dacă se iveau împotriviți și apoi procese) și după ce capitlul ori conventul respectiv confirmau în scris către puterea laică îndeplinirea procedurii, se putea emite privilegiul de proprietate și donatarul putea intra efectiv, sub aspect juridic, în stăpânirea bunului donat. Practic, orice tranzacție legată de proprietăți, de la moșteniri, vânzări-cumpărări, zalogiri, scutiri și vămuri până la stabilirea de hotare, trecea prin locurile de adevărire. Aceasta înseamnă că biserica – prin grupurile de canonici (care formau capitlurile) și de călugări (care formau conventurile) – controla practic cea mai importantă bogăție a lumii medievale care consta din pământ și oamenii lui.

Instituțiile religioase au avut o contribuție majoră în apărarea țării și mai ales în larma acțiune denumită Cruciada Târzie. Spiritul cruciat, întreținut permanent de către Sfântul Scaun – la un moment dat, în a doua parte a secolului al XV-lea, cu o periodicitate de patru ani – a avut puternice ecouri și în

Transilvania, cu precădere după avansarea otomană spre Dunărea de Jos și Mijlocie, după unirea religioasă de la Florența (1439) și după căderea Constantinopolului (1453). Campania de la Belgrad (1456), condusă de ultimul mare cruciat de valoare europeană – Iancu de Hunedoara – a strâns la un loc mari mulțimi de creștini, animate de dorința de libertate și de glorie a lui Dumnezeu. Între ei, bisericile și credincioșii din Transilvania, de unde provenea și marele conducător Iancu, au jucat un rol de prim rang. Instituțiile și slujitorii bisericii au fost implicați și în conflicte interne, unele cu caracter armat. Este cunoscut pomenitul conflict, mocnit multă vreme, dintre episcopia Transilvaniei și abația de la Cluj-Mănăstur. De amploare mare în spațiu și timp a fost și confruntarea dintre episcopia transilvană și prepozitura săsească de la Sibiu, manifestată uneori prin atacuri armate ale credincioșilor din „provincia Sibiului” (*Fundus Regius*) asupra orașului Alba Iulia. Așa s-a întâmplat, de exemplu, la 1277, când catedrala episcopală, în care se refugiaseră locuitorii, a fost luată cu asalt, jefuită și incendiată. Circa 2000 de oameni (maghiari) au fost arși de vii în catedrală, printre victime numărându-se patru arhidiaconi ai bisericii Transilvaniei, opt canonici, numeroși alți sacerdoți și clerici; au fost profanate și jefuite odoarele sfinte și au fost atacate proprietăți episcopale din comitatele Alba, Turda, Cluj și, datorită alăturării sașilor bistrițeni, din nord-estul țării, de la Herina și Domnești⁸. Biserica a contribuit în mare măsură și la declanșarea tumultului țărănesc de la Bobâlna, când „comunitatea locuitorilor ungari și români” (*„universitas regnicolarum Hungarorum et Valachorum”*), disperată de măsurile episcopului Gheorghe Lapes – de pretenția acestuia de strângere a decimele ecleziastice pe trei ani consecutivi, în monedă nouă, de la supușii catolici și ortodocși deopotrivă, de pronunțarea de către prelat a afuriseniei (anatemiei) – s-a ridicat la luptă armată, după metodele uzate de husiții din Cehia nu cu mult timp în urmă.

Biserica catolică transilvană, activând într-o regiune cu numeroasă populație ortodoxă și făcând parte dintr-un regat cu „misiune apostolică”, de combatere a „păgânilor, ereticilor și schismaticilor”, se considera mereu în ofensivă. Scopul era de a răspândi cât mai mult și cât mai departe credința catolică, în primul rând prin „misiune” pașnică, dar, la nevoie, și prin prisma „brațului secular”. Promotorul celei mai vaste acțiuni de aducere la „unitatea catolică” a unor întregi popoare și populații din interiorul Regatului Ungariei, dar și din vecinătate a fost regele de origine franco-napolitană Ludovic I cel Mare (1342-1382). El a colaborat pe căi variate cu biserica pentru îndeplinirea acestui scop, preconizând soluții multiple pentru îndeplinirea lui, de la construirea noilor lăcașuri de cult până la purtarea unor adevărate cruciade

⁸ A se vedea, pentru toate implicațiile conflictului, T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, Cluj-Napoca, 2003, p. 179-183.

contra „ereticele” din Bosnia și de la legarea calității de nobil de apartenența la catolicism până ca combaterea cu arma a principilor „schismatici” sau „infideli” din Țara Românească și Moldova. Opera regelui s-a bazat masiv pe biserică și pe instituțiile sale, mai ales pe ordinele călugărești. Franciscanii au influențat în chip major viața întregii societăți, implicându-se plenar în acțiunea lui Ludovic I de aducere la „unitatea catolică” a unor întregi popoare și comunități. Un colaborator apropiat al regelui, franciscanul Bartolomeu de Alverna, vicarul Bosniei (vicariatul Bosniei era o subdiviziune teritorială a Ordinului Franciscan, ce îngloba teritorii sârbe, bulgare și românești, aflate sub puterea suveranului angevin), vedea în catolicism un mijloc principal de întărire a regatului, a societății ungare în ansamblul său. În jurul anului 1380, vicarul arăta în scris „avantajele lumești” pe care le-a avea Regatul Ungariei (implicit și Transilvania), dacă i-ar putea converti – fie și cu ajutorul „brațului secular” – pe „schismaticii” români și slavi: 1). mai marea putere a regatului prin unitatea pe care ar dobândi-o acesta și mai marea fidelitate a „schismaticilor” față de rege și domnii de pământ (nobili), „căci nicidecum nu vor putea fi credincioși domnilor lor cei care, printr-o credință străină, sunt necredincioși față de Dumnezeu”; 2). încetarea „relelor” pe care acești „necredincioși” le produceau atunci, „fără conștiința [păcatului], împreună cu cei din afară, de o limbă și sectă cu ei, împotriva creștinilor”. Franciscanul Bartolomeu de Alverna gândește aproape ca un om politic modern, din moment ce leagă forța, coeziunea și soliditatea statului de omogenizarea locuitorilor țării sub aspect confesional. Credința și biserica catolică, îmbrățișate de toți locuitorii, pot asigura, în viziunea sa, puterea regatului, fidelitatea supușilor față de rege și de nobili, desolidarizarea grupurilor etnice „schismatice” dinspre sud, est și sud-est de restul popoarelor lor constituite în unități politice la frontierele Ungariei și suprimarea „relelor” care rezultă din unitatea de limbă și de credință a celor de confesiune răsăriteană. Regele însuși, la 1366, legase calitatea de nobil de apartenența la credința latină, stabilind că nobilul adevărat trebuie să fie catolic. Acum, la 1380, vicarul Bosniei merge mai departe, fiind convins că, spre mai marea putere a regatului și spre mai marea fidelitate a țăranilor față de domni, și supușii trebuie să fie catolici.

Măsurile preconizate pentru atingerea „unității catolice” în Ungaria (Transilvania) și în vecinătate, din varii motive, nu și-au atins niciodată integral scopul. Români transilvăneni – ca și aceia din Banat și Partium – au continuat să fie de credință răsăriteană și să aibă, în ciuda restricțiilor, instituții confesionale proprii. La începutul secolului al XIII-lea este menționată o episcopie răsăriteană „în țara fiilor cnezului Bela/Bălea”, undeva în nord-vestul Transilvaniei, la 1360 apare în documente protopopiatul de Ostrov (din țara Hațegului), iar la 1376, la mănăstirea Râmeți, este atestat arhiepiscopul Ghelasie. În 1391, cu învoirea regelui Ungariei, nobilii români Baliță și Drag (urmașii lui Dragoș, voievodul Moldovei, reveniți în Maramureș) obțineau de la

Constantinopol, de la Patriarhia Ecumenică, pentru mănăstirea familiei lor din Peri, rang de stavropighie patriarhală (așezământ cu rol episcopal), iar pentru egumenul Pahomie titlul de „exarh peste ținuturile supuse mănăstirii”, unele făcând parte din voievodatul Transilvaniei (Maramureș, Arva, Ugocea, Bereg, Sătmar cu districtul Medieș, Solnocul de Mijloc, Ciceu, Unguraș, Bistrița). La 1401, era atestat titlul de „exarh a toată Ungaria și al Plaiurilor”, deținut de mitropolitul Antim, al Țării Românești, care avea astfel oblăduirea asupra ortodocșilor din regatul condus de Sigismund de Luxemburg, situați în partea de est a țării, mai ales în Transilvania, Banat și Partium. Termenul de „Plaiuri” se referă probabil chiar la Transilvania. Centre episcopale, arhiepiscopale și chiar mitropolitane în Transilvania până în secolul al XVI-lea inclusiv mai sunt menționate la Feleac, Vad, Geoagiu, Alba Iulia etc. În prim-planul vieții religioase răsăritene s-a situat și viața monahală, activă pe întreg cuprinsul Transilvaniei, din Făgăraș până în Maramureș și din regiunea Hunedoara-Hațeg până în Năsăud.

Biserica medievală a fost cea mai importantă instituție de cultură. Locașurile de cult erau, în mare parte, adevărate opere de artă, în jurul cărora funcționau școli, se copiau și se scriau cărți, se compunea și interpreta muzică sacră, se învăța arta picturii, sculpturii și arhitecturii. Cultura catolică, de orientare apuseană și în limba latină, a avut, fără îndoială, un cadru mai favorabil de dezvoltare decât cea ortodoxă, de extracție bizantină și în limba slavonă. Bisericile românești din Transilvania sunt, în general, în stil bizantin (în plan de cruce greacă sau tip hală), cu multe influențe romanice și apoi gotice. Puține s-au păstrat până astăzi, fiindcă românii, popor cucerit, supus și „schismatic”, nu aveau resursele necesare unor construcții trainice și monumentale, nu aveau, probabil, nici în mentalitatea lor vocația grandorii și fiindcă „schismaticilor” li s-a limitat drastic și chiar interzis formal, în anumite momente, edificarea lăcașurilor de cult, cum se întâmpla prin Conciliul de la Buda din 1279. Dintre deciziile acestui conciliu, decretul 126⁹, intitulat *Despre preoții schismatici*, are o mare importanță pentru situația bisericii răsăritene din Ungaria, în general, și din Transilvania, în special. De altminteri, prin formulări, acest decret pare inspirat chiar de realitățile din Transilvania, menționate și anterior cu termeni similari celor din 1279. Prin acest document, se interzicea preoților „schismatici” să officieze în biserici, li se interzicea să dețină și să construiască lăcașuri noi de rugăciune sau capele, fără aprobarea episcopilor diecezani latini; li se interzicea să mai dea sfintele taine bisericesti (sacramentele) „creștinilor” (adică catolicilor); creștinii catolici sunt opriți „cu tărie” să mai participe la liturgiile „schismaticilor”, să meargă la aceste liturghii sau să primească sacramentele de acolo; credincioșii catolici urmau să fie îndepărtați de „schismatici” prin pedepse bisericesti, iar dacă aceste pedepse aveau să fie

⁹ Ș. Turcuș, *Sinodul general de la Buda (1279)*, Cluj-Napoca, 2001, p. 212, p. 270.

„disprețuite”, atunci să fie înfrânați de a merge la „schismatici” de către „brațul secular”. Totuși, când împrejurările o permiteau, deopotrivă înainte și după 1279, românii transilvăneni și-au construit și biserici sau mănăstiri de piatră și de zid, deși au predominat de departe cele de lemn. Sunt cunoscute vechile biserici, din secolele XII-XIII, de la Strei-Sângeorgiu, Sântămărie-Orlea, Strei, Densuș, Gurasada, Hodoș-Bodrog, cărora aveau să li se adauge apoi, în locuri mai ferite, cele de la Râu de Mori, Ribița, Râșnov, Lupșa, Crișcior, Zlatna, Ostrovul Mare, Peșteana, Leșnic, Râmeți, Prislop, Șcheii Brașovului, Cuhea, Perii-Maramureșului etc. Cercetări recente au scos la iveală faptul că numai în țara Hațegului sunt atestate, până la finele secolului al XVI-lea, circa 50 de locașuri de cult românești (capele de curte, biserici sătești, mănăstiri). Cele mai multe erau pictate în manieră bizantină, cu tablouri votive în care apăreau ctitorii cu macheta monumentului în mâini, înveșmântați ca boierii munteni, olteni și moldoveni, încinși cu săbii, amintind uneori, prin detalii, și de moda cavalerilor occidentali. Acești ctitori – cnezii (juzii, jupanii) cu familiile lor – puneau pisanii în limba slavonă și purtau nume tradiționale, precum Balotă, Bărbat, Cândreș, Cădea, V্লাicul, Mușină, Iarul, Iancul, Gligul, Cristan, Vladul, Radul, Bogdan, Șerbul, Dan, Oană, Dobrotă, Vișa, Nistora, Anca, Veronica, Milița, Stana etc.

De mare amploare și spectaculozitate sunt vechile locașuri de cult catolice, mai întâi cele romanice și apoi cele gotice, construite în varii regiuni ale Transilvaniei, datorită gustului și meșteșugului aduse de „oaspeții” occidentali, mai ales germani, precum și de călugării occidentali: benedictini, cistercieni, dominicani ș.a. Bazilici romanice sau cu elemente romanice certe se întâlnesc la Herina, Acâș, Sebeș, Sibiu, Cisnădioara, Avrig, Hosman, Cisnădie, Ocna Sibiului, Gârbova, Miercurea Sibiului sau Alba Iulia. Cea mai impresionantă realizare arhitectonică transilvăneană din perioada romanică târzie, și nu doar prin dimensiuni, este fără îndoială catedrala Sf. Mihail din Alba Iulia, transformată după 1277, treptat, în acord cu rigorile goticului. Dacă șantierul de la Alba Iulia nu a exercitat decât foarte vagi înrâuriri, rolul de școală în iradierea goticului timpuriu și matur în Transilvania l-a jucat șantierul cistercian de la Cârța, care a servit ca model, mai ales după 1250, pentru monumentele ridicate în țara Bârsei, la Brașov-Bartolomeu, la Prejmer, spre nord-est, la Bistrița, Sic, Rodna, spre apus, la Sebeș, Cricău etc. Biserici gotice reprezentative sunt cele din Cluj (începută în 1349; cea minorită în 1488), Sibiu (1371 și 1478), Sebeș (1361), Brașov (1383), Sighișoara, Moșna, Mediaș, Turda, Dej etc. Cele mai reprezentative biserici gotice sunt Sf. Mihail din Cluj și Sf. Maria (Biserica Neagră) din Brașov. Din secolul al XVI-lea, sunt evidente influențele Renașterii, venite mai ales prin meșteri italieni, la Capela Lazo a Catedralei romano-catolice din Alba Iulia, la biserica parohială din Bistrița, la portalul fostului capitol catolic din Sibiu și la multe construcții laice. De mare valoare sunt sculptura gotică și pictura murală, de inspirație deopotrivă bizantină și occidentală. În materie de plastică de bronz, Transilvania a beneficiat de opera celor doi fii ai

pictorului german Nicolaus din Cluj, care semnaseră pe scutul statuii Sf. Gheorghe ucigând balaurul din Praga, comandată de împăratul Carol al IV-lea: „A. D. MCCCLXXIII hoc opus imaginis S. Georgii per Martinum et Georgium de Clusserberch conflatum est” („Această operă cu imaginea Sf. Gheorghe a fost alcătuită de către Martin și Gheorghe din Cluj, în anul Domnului 1373”).

Biserica a însemnat în viața medievală a voievodatului știință de carte, instruire și școală. Centrele de învățământ au fost situate inițial exclusiv pe lângă parohii, episcopii și mănăstiri, singurii știutori de carte fiind clericii și călugării. Puținii copii și tineri care învățau carte frecventau școlile catolice, în latină, de la Alba Iulia și din orașele mai importante. Școli pentru români, în care se studia în limba slavonă, erau în Șcheii Brașovului, la Feleac, Prislop sau în Perii Maramureșului. Bisericile și mănăstirile erau și centre de producere a cărții manuscrise, de copiere a cărților vechi. În sacristiile bisericilor catolice și în locurile speciale din bisericile ortodoxe s-au constituit primele nuclee de arhive, urmate de adevăratele arhive ale locurilor de adevărire. Tot aici se găsesc și primele colecții de cărți, viitoarele biblioteci, inițial codice, apoi, din secolul al XV-lea, și cărți tipărite. Primele preocupări savante apar pe lângă centrele episcopale de la Oradea și Alba Iulia, unde se cultivă deopotrivă literatura religioasă, dar și istoriografia, literatura juridică și chiar cea cu accente beletristice. Pentru români, un mare centru cultural a fost Brașovul, unde, în jurul bisericii Sf. Nicolae din Șchei, funcționau o școală primară și una de dieci și preoți, o bibliotecă, o arhivă, o școală de copişti și traducători. Tot aici, la Brașov, în Cetate, cu ajutorul material al sașilor brașoveni și al domnilor Țării Românești, în contextul propagandei protestante (a doua parte a secolului al XVI-lea), se tipăresc primele cărți în limba română – toate pe teme religioase – grație diaconului Coresi. Și cărțile germane și maghiare, tipărite cam în același timp la Sibiu și Cluj, poartă amprenta disputelor confesionale legate de afirmarea Reformei luterane, calvine și unitariene.

Biserica a fost importantă și pentru cultivarea spiritului de comunitate și comuniune. Identitățile medievale, solidaritățile umane ale epocii respective au, mai toate componentă religioasă. De la parohii și de la abații (mănăstiri) până la stări (națiuni), se întâlnesc în Transilvania grupuri umane reunite prioritar sau inclusiv din rațiuni confesionale. Confreeriile (terțiare, propriu-zise și uniunile pioase)¹⁰, de exemplu, prelungire a unei vechi tradiții, se întâlnesc cu precădere în lumea catolică și sunt susținute de biserică pentru a-i ajuta pe oameni să scape de slăbiciunea singurătății și de răceala unor raporturi artificiale, impuse. Confreeriile terțiare, înfloritoare mai ales după secolul al XIII-lea, s-au afirmat în cadrele ordinilor dominican și franciscan și au fost asociații formate din laici, trăitori „în lume”, dar cu reguli de organizare emanate după modelul ordinului

¹⁰ A se vedea L. Gross, *Confreeriile medievale în Transilvania (sec. XIV-XVI)*, Cluj-Napoca, 2004, *passim*.

religios sau monastic cărui i se subordonau. Confreriile propriu-zise sunt asociații religioase formate din laici (rar și din clerici), cu reguli specifice (drept de proprietate, de a avea altare, biserici, capele, de a întreține preoți, de a avea simboluri și veșminte tipice, locuri speciale în biserici etc.), cu lideri, demnitari și funcționari proprii. Uniunile pioase erau asociații libere, cu scopuri spirituale, formate din credincioși, fără organizare specifică și fără privilegii. Confreriile transilvane erau un fenomen prioritar urban, afirmat plener în orașele germane sau de tradiție germană, Cluj, Bistrița, Sibiu și Brașov, unde aproape fiecare breaslă (corporație) era dublată de o confrerie. Marile dificultăți ale vieții (războaiele, epidemiile, calamitățile naturale, schisma bisericii occidentale etc.) îi îndeamnă pe oameni să se apropie și sub forma confreriilor, stimulate direct de către ordinele religioase și monastice.

Instituțiile religioase au avut un rol esențial în viața locuitorilor Transilvaniei medievale, ca peste tot în lumea aceluși timp. Specificul Transilvaniei constă în coexistența de la început a celor două confesiuni creștine – bizantină și latină – în cadrul aceleiași structuri politice, voievodatul, moștenite din lumea slavo-română și adaptată regulilor occidentale. Cele două biserici – răsăriteană pentru români și occidentală pentru maghiari, sași și secui – au avut roluri similare până la un punct, dar și diferite pentru comunitățile etnice în mijlocul cărora s-au afirmat. Sensul diferențelor marcante provine din statutul diferit din Transilvania și Ungaria al celor două biserici și al instituțiilor lor. Diferențele s-au accentuat după Cruciada a IV-a (1204) și au devenit clare și evidente din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, prin politica religioasă din timpul regelui Ludovic I cel Mare. Rol oficial primordial, în viața locuitorilor Transilvaniei și mai ales în viața grupurilor privilegiate ale țării, au avut biserica romană și instituțiile sale. Același rol primordial, dar neoficial, l-au avut și biserica bizantină și instituțiile sale – câte puteau funcționa – pentru români. Biserica catolică a fost principala forță spirituală a țării, puternică prin atașamentul nelimitat al omului medieval față de ea și prin imposibilitatea de a concepe viața în afara ei. Dar a mai fost puternică și prin alte caracteristici: biserica catolică era principalul proprietar de pământ din țară; ea controla, prin capitluri și conventuri, regimul general al proprietăților; avea unele dintre cele mai importante atribuții judiciare, prin principiile de drept pe care le elabora și prin instanțele de judecată pe care organiza sau controla; prelații, majoritatea cu titluri nobiliare, erau și capi ai vieții social-politice, cu mare prestigiu și putere în societate, implicați major în conducerea treburilor publice laice; biserica promova apărarea țării contra „păgânilor, ereticilor și schismaticilor”, deținând rolul ideologic principal în cadrul Cruciadei Târzii, iar capii ei, ca toți nobilii, erau adevărați *bellatores*, luptând nu doar cu cuvântul, ci și cu armele, individual sau cu banderii proprii, pe câmpurile de bătălie; biserica apuseană, devenită singura *receptă* în regat, cultiva unitatea țării, forța sa, coeziunea dintre stăpâni și supuși prin orchestrarea „misiunii”, adică a unor vaste acțiuni prozelite, de

aducere la „unitatea catolică” – pe cale pașnică sau armată – a unor întregi popoare și populații, din interiorul sau din vecinătatea regatului și a voievodatului; biserica era și principala forță culturală a Evului Mediu, ea întreținând instituții, domenii și activități precum școala sau învățământul, creația artistică, literară, religioasă, istoriografică, juridică, filosofică, beletristică, copierea cărților, arhivele, bibliotecile, tiparul; tot biserica a cultivat comuniunea umană și vocația omului de ființă socială, prin diferite forme de asociere (confrerii), care au dat conținut trăirii credinței, actelor caritabile, de întruajutorare etc.

Biserica bizantină și instituțiile sale au îndeplinit un rol analog (cu anumite excepții) în statele în care confesiunea răsăriteană era dominantă și a avut particularități pronunțate în statele catolice, inclusiv în Ungaria și Transilvania. Rolul său spiritual esențial în aceste din urmă locuri, nefiind deloc stimulat de către autoritățile laice politice, se exercita exclusiv prin forța prestigiului propriu și prin atașamentul necondiționat al credincioșilor. De asemenea, biserica răsăriteană din Transilvania, deși organizată ierarhic, se afla în legătură cu instituțiile confesionale ale Răsăritului și ale principatelor vecine, Țara Românească și Moldova. Liderii ei nu erau recunoscuți ca nobili și nu puteau participa la exercitarea puterii politice. Le lipsea și baza materială, deoarece nu dispuneau de posesiuni, iar mănăstirile și episcopiile răsăritene nu beneficiau de donații din partea regelui și, prin urmare, nu aveau domenii funciare (pământuri și sate) aidoma instituțiilor similare catolice. Situația aceasta provenea din statutul de biserică „tolerată”, adică răbdată, lăsată să funcționeze la limită, prin bunăvoința stăpânilor. De aceea, era și numită „schismatică”, spre deosebire de cea oficială, latină, numită „creștină”. Biserica răsăriteană a fost însă și în Transilvania o instituție de cultură, promovând știința de carte, instruirea, creația literară religioasă, istoriografică, juridică, filosofică, copierea cărților, arhivele, bibliotecile etc. Bisericile de rit bizantin au fost construite în cea mai mare măsură din lemn și au fost, de aceea, puțin durabile, dar cele de piatră și de zid – puține, câte s-au putut edifica – sunt adevărate monumente de arhitectură, cu elemente de pictură și cu detalii sculpturale importante. Instituțiile religioase răsăritene au menținut în mare măsură coeziunea credincioșilor din parohii, devenind o emblemă a etnicului românesc. Fiind specifică doar românilor, credința bizantină și formele ei de manifestare i-a individualizat pe români față de ceilalți locuitori, le-a conferit o *forma mentis* particulară, devenind o componentă a națiunii medievale. În lipsa elitei laice proprii a românilor, preoții s-au transformat pentru poporul lor și în conducători politici, depozitari ai aspirațiilor comunității, situați uneori în fruntea unor acțiuni de plângere, de revendicare și de protest. În acest context, termenul curent care-i desemna pe credincioșii bizantini, acela de „schismatici” – în contrast cu cel de „creștini”, destinat credincioșilor latini – începe să fie frecvent înlocuit în secolele XV-XVI cu cel de „valahi”. Cu alte cuvinte, în Transilvania

existau, conform autorităților, „creștini” și „valahi”, adică catolici și ortodocși, ceea ce demonstrează asimilarea unui termen religios (confesional) unui etnic. Altfel spus, noțiunile de „schismatic” și „român” ajung să fie, în spațiul transilvan, sinonime. În ciuda acestor aspecte deosebitoare cultivate de putere, viața cotidiană a locuitorilor a continuat relativ pașnic, bisericile exercitându-și conform specificului fiecareia menirea lor în colectivitate.

Această importanță uriașă a instituțiilor religioase în societatea medievală, în general și în cea transilvană în special, a contribuit în chip categoric la funcționarea mecanismelor societății și a asigurat un anumit echilibru, până spre finele Evului Mediu, când devin mai vizibile efectele discriminării și când criza lumii catolice conduce la Reforma protestantă.